

Poznámky o jazyce lingvistiky

(O směřování funkčních úseků textu v lingvistice)

(1983)

0. Cílem této stati¹ je ukázat (1.) na některé druhy **obtíží s jazykem**, resp. ve vyjadřování se pomocí jazyka v **lingvistice** a (2.) na některé zdroje takových obtíží a (3.) naznačit, jak jim **předcházet** nebo jak je překonávat.
1. Na příkladech objasním pojem **funkční úsek** odborného textu (1.1),² dále uvedu jednoduché, jasné případy směřování funkčních úseků textu (1.2) a pokusím se rozebrat případ složitější (1.3).
- 1.1 Ve slovníkovém heslu jednojazyčného slovníku nacházíme zejm. takové elementární (obsahově homogenní) funkční úseky textu jako heslová slova, gramatické údaje o nich, výklady významu a exemplifikaci; v srovnávací gramatice: responze hlásek (fonémů), doklady, rekonstrukci nedoloženého stavu, její zdůvodnění apod. Už z těchto příkladů je vidět, že elementární funkční úseky lingvistických textů – podobně jako funkční úseky jiných odborných textů – jsou organizovány do funkčních úseků neelementárních, složených (např. uvedené elementární funkční úseky jednojazyčného slovníku do slovníkového hesla).
- 1.2 Ne vždy je situace tak jasná jako v právě uvedených příkladech.
- 1.2.1 Příklad 1. Uvádí-li se v gramatikách současné spisovné češtiny, že se *p*, *b*, *v*, *f* a *m* neúčastní alternací konsonantů nebo se aspoň o alternacích u těchto konsonantů nemluví, směřují se tím dva druhy funkčních úseků, jeden vztahující se k alternacím grafémů a druhý vztahující se k alternacím fonémů. Máme-li na mysli grafémy, musíme říci, že např. u vzoru *žena* dochází k alternaci *k/c*, *h/z*, *g/z* a *ch/š* a že se v dat. a lok. sg. po grafémech *t*, *d*, *n*, *p*, *b*, *f*, *v* a *m* objevuje jako koncovka grafém *ě* proti grafému *e* v případech ostatních (*ruka* – *ruce*, *lípa* – *lípě*, *kosa* – *kose*). Máme-li pak na mysli fonémy, musíme říci, že u vzoru *žena* dochází v obdobných případech k alternacím */k/* */c/*, */h/* */z/*, */χ/* */š/*, */d/* */dʲ/*, */t/* */tʲ/*, */n/* */ň/*, */p/* */pj/*, */b/* */bj/*, */v/* */vj/*, */f/* */fj/* a */m/* */mň/* (Vachek, 1942, s. 295; Poldauf, 1968, s. 10 a 15), kdežto koncovka dat. a lok. sg. je stále */e/*.³

Příklad 2. Je známo, že procesuální způsob vyjadřování (pomocí výrazů pro procesy) v gramatické analýze může budít zdání, že lingvista, který ho užívá, má na mysli dostatečně specifikovaný model procesu lidské komunikace. V počátcích šíření idejí generativní gramatiky se formulace obsahující výrazy *generovat*, *odvozovat*, *transformovat*, které podle původních definic označovaly formální operace s řetězy symbolů, které může provádět lingvista, samočinný počítač apod., přes výslovná upozornění mnohdy interpretovaly tak, jako by se zároveň vztahovaly k procesům probíhajícím v mluvčím (Bar-Hillel, 1970, s. 162). Podobně ve výkladech uvedených v koncepci obecného významu členů gramatických kategorií nacházíme formulace, jako by bylo prokázáno, že odvozování tzv. dílčích významů na základě předpokládaného významu obecného a rysů kontextu provádí (neuvědoměle) posluchač. Zatím je však zřejmé,

1 Děkuji dr. Lad. Nebeskému, CSc., a dr. Zd. Starému, CSc., za cenné připomínky k liteře i duchu příspěvku.

2 Bez definice pojmu se mohu obejít proto, že mi zde nejde o systematizaci toho, čemu pracovně říkám funkční úsek textu. Výraz *funkční úsek textu*, k němuž mě přivedl termín *obsahový úsek* J. Bečky (1960), užívám z nedostatku výrazu vhodnějšího. Pro stručnost mluvím někdy nikoli o směřování různých druhů (typů) funkčních úseků, nýbrž prostě o směřování funkčních úseků.

3 Uvádí se i segmentace */li:p/* – */je/* (Hausenblas – Kuchař, 1974, s. 224–225). Nedochozí tu sice k směřování grafémů a fonémů, ale toto řešení samo je pod vlivem pravopisu nebo se drží historického pohledu.

že odvozování provádí lingvista – zastánce koncepce obecného významu členů gramatických kategorií (i když není vyloučeno, že by takové odvozování mohlo mít v mentálních procesech probíhajících v komunikantech nějaký reálný protějšek). Tedy opět směšování, tentokrát funkčních úseků textu vztahujících se k činnosti lingvisty s funkčními úseky vztahujícími se k procesům probíhajícím v komunikantech (Novák, 1978a).

Příklad 3. Mějme takovouto situaci. Nechť se v jedné části příbuzných jazyků zachoval např. v deklinaci starší stav a nechť v druhé části nastaly změny, které se dají charakterizovat jako zjednodušení deklinace. Řekneme-li místo toho, že v druhém případě pozorujeme zjednodušující tendenci a symetricky podle toho v případě prvním tendenci konzervativní, je to neškodná stylistická úprava. Pokud však – jak se někdy děje – formulujeme věc tak, že v prvním případě působila (prosazovala se) tendence konzervativní a v druhém tendence po zjednodušení, můžeme sami sebe a/nebo čtenáře uvést v omyl, neboť se může stát, že rozdíly ve vývoji uvažovaných jazyků nejen popisujeme, nýbrž i vysvětlujeme (a směšujeme tak odpovídající funkční úseky).⁴

Příklad 4. Starším gramatikám neindoevropských jazyků nebo moderních jazyků indoevropských, v nichž došlo k odklonu od dominantního flektivního typu, se činívají výtky v tom smyslu, že se v nich gramatická stavba jazyka natahuje na Prokrustovo lože tradiční gramatiky staré řečtiny a latiny. Tyto starší gramatiky bychom mohli považovat za jakési zahalené (a neúplné) gramatiky konfrontační, totiž popisovaného jazyka a staré latiny; např. místo „v popisovaném jazyce je akuzativ vyjádřen pořadím jméno + sloveso“ čtème „to, co je v latině vyjadřováno pádem tradičně zvaným akuzativ, je v popisovaném jazyce vyjadřováno pořadím sloveso + jméno“. Při takovém pojetí máme před sebou soustavné směšování funkčních úseků autonomního popisu jazyka a funkčních úseků konfrontační gramatiky.

Příklad 5. Mezi postižením elementárního pojmu (Trost, 1954, s. 6) či „ponětí“ (jak říkával akad. B. Havránek), jehož se podjímá lingvista, a filozofickou analýzou příslušného pojmu vědeckého je jistě závažný rozdíl. Může se však stát, že je přehlédnut.⁵

1.2.2 Příklady 1 až 5 představují různé **druhy směšování**,⁶ resp. nerozlišování nebo neoprávněného zaměňování funkčních úseků v lingvistických textech:

- (1) směšování funkčních úseků týkajících se jazykových nebo řečových jevů různého druhu (příklad 1),
- (2) směšování funkčních úseků týkajících se jazykových nebo řečových jevů s funkčními úseky týkajícími se výsledků činnosti lingvisty, totiž lingvistických textů, nebo této činnosti samé (příklad 2),
- (3) směšování funkčních úseků týkajících se výsledků lingvistické činnosti různého druhu (příklad 3 a 4) anebo funkčních úseků týkajících se výsledků takové činnosti s funkčními úseky týkajícími se výsledků badatele jiné disciplíny (příklad 5) a
- (4) různé kombinace (1) až (3).

V některých případech, jistě v příkladě 1, máme situaci, kde autoři textu příslušnou **distinkci uznávají**, např. to, že grafém je něco jiného než foném (že témata příslušných funkčních úseků jsou odlišná), v daném případě ji však nerespektovali (pokud abstrahujeme od alternací konsonantů v češtině a pohybujeme se v čistém schématu slovo – paradigma (Robins, 1959), není pro

4 Obdobnou funkci jako zde výraz tendence měl svého času pojem zvláštní zákon jazykového vývoje (Novák – Sgall, 1960).

5 Opomenutí tohoto rozdílu se obrazilo v celkovém vyznění recenze práce S. Machové (1972) – konkrétně rozdílu mezi elementárním pojmem příčiny a analýzou kauzality (Štěpán, 1975).

6 Jsou i případy opačné, činění nezdůvodněných rozdílů, ty však nechávám stranou. K směšování funkčních úseků textu i k činění nezdůvodněných rozdílů mezi nimi může přirozeně dojít jak u autora, tak u čtenáře. Ačkoliv mluvím většinou o směšování funkčních úseků, jsem si vědom, že takové směšování je výsledek myšlenkových pochodů. Ovšem myšlenková neujasněnost je umožněna asymetrií mezi formou úseku a jeho celkovou funkcí v textu.

rozbór deklinace přísné lišení grafémů a fonémů nutné, avšak v opačném případě nutné je). Od takových případů je pak patrně dost plynulý přechod k případům svízelnějším, kdy se několik lingvistů pohybuje v rámci **odlišných konceptuálních** schémat. Řeknu-li u těchto posledních případů, že v nich „vlastně“ dochází k směřování funkčních úseků takového a takového druhu, míním tím zhruba toto: Kdyby se nesměšovaly funkční úseky, jejichž směřování vytýkám, bylo by méně nepřesných analýz nebo méně lakun v popisu konkrétních jazyků zaviněných ne dost adekvátním způsobem vyjadřování, méně zbytečných sporů, apriorních řešení, pseudoproblémů, odmítání reálných problémů apod. Je bohužel neoprávněné mít pro tuto druhou oblast případů příliš velké iluze o možnostech vzájemného porozumění a přesvědčování.

1.3 Příklad 6 (srov. Novák, 1974).

1.3.1 Uvažujme opět současnou spisovnou češtinu, a to popis určený pro rodilé mluvčí. Předpokládejme ve shodě se skutečností, že intuitivní vydělení slovních tvarů v promluvách, ani rozpoznání toho, které slovní tvary patří k témuž lexému, nečiní potíží. Je dávno známo, že některé lexémy mají jen jednu podobu (*kakadu, zde, za*), některé lexémy podob více (*hrad, hradu, ...*, *k, ke, ku*),

více lexémů mívá často fonematicky totožné soubory zakončení (*žena, ženy, ...*, *cesta, cesty, ...*), většina lexémů, které mají více podob, se ohýbá podle různých gramatických kategorií, a to v různých kombinacích, např. některé podle pádu a čísla (*noha, zásada*), některé podle pádu, čísla a jmenného rodu (*dobrý, který, čím*), některé podle pádu (*kdo, co, pět, dveře*),

u mnoha jasně motivovaných lexémů lze rozpoznat kmen a afix (např. *uči-tel*),

významy lexémů lze charakterizovat kategoriálně, např. jako názvy věcí, živočichů, osob, vlastností, dějů, vztahů, počtu (někdy to činí velké potíže),⁷

lexémy lze charakterizovat podle možností syntaktického využití.

Prostě na lexémech se dají zjišťovat různé příznaky, přesněji řečeno **hodnoty různých příznaků** („parametrů“) a dají se podle toho lišit různé druhy lexémů.

1.3.2 Vzniká nyní přirozená **empirická** otázka, zda se každá hodnota jistého příznaku lexémů může kombinovat se všemi hodnotami příznaků ostatních či nikoli. Jestliže nějaká omezení na kombinaci příznaků zjistíme, můžeme je zachytit buď výčtem kombinací možných, „přípustných“, nebo kombinací nemožných, „nepřípustných“, nebo můžeme souvislosti mezi hodnotami různých příznaků zachycovat obecněji, např. pomocí implikací (jestliže má příznak *X* lexému hodnotu *a*, má příznak *Y* téhož lexému hodnotu *b*). Obecně může být situace dost složitá a připomínat spíše izoglosy odlišně probíhající a vzájemně se křížící, jen někdy se seskupující do svazků než přísně korelované svazky izoglos.

1.3.3 Takové souvislosti hodnot uvažovaných příznaků lexémů jsou různým způsobem zachycovány i v gramatikách češtiny. Např. to, že paradigmatika i nauka o tvoření slov jsou organizovány pod tímiž „rubrikami“ substantivum, adjektivum apod., můžeme brát za odraz skutečnosti, že lexémy ohýbající se podle pádu a čísla a patřící k jistému souboru „vzorů“ jsou charakterizovány jiným souborem derivačních sufixů než lexémy ohýbající se navíc podle jmenného rodu atd. (srov. i pojmy desubstantivum, deadjektivum apod).

V našich gramatikách se také zcela spontánně uplatňuje tzv. klouzavá klasifikace.⁸ Stává se, že soubory kombinací hodnot, které jsou zapojeny do **různých** souvislostí, se překrývají (mají

7 Srov. velmi skeptický názor u Savického (1973).

8 Achmanovová et al. (1961, s. 48–49; český překl. 56–57): „každému slovu [se] připisuje celá řada charakteristik, které určují slovo po všech stránkách. Skupiny slov můžeme dostávat, když použijeme libovolné kombinace charakteristik. Když potřebujeme určit třídu slov, pro něž se užívá některého pravidla, zadává se tato třída vyznačením potřebných charakteristik [...]. Tatáž slova mohou být v jedné třídě podle jedné charakteristiky a v jiných třídách podle jiných charakteristik.“ Srov. též problém subkategorizace v generativní gramatice.

společnou část). Např. řadové číslovky se v mnohém chovají jako adjektiva, a je proto účelné mít možnost operovat pojmem skladebné adjektivum (Šmilauer, 1966, s. 46) nebo adjektivum v širším smyslu (Trávníček, 1951, s. 1065) a popisovat s jejich pomocí to, co mají řadové číslovky v syntaxi společného s adjektivy, avšak při zjišťování pořadí více shodných přívlastků je třeba uvažovat řadové číslovky i adjektiva zvlášť.⁹

1.3.4 Nyní se však dostáváme k jisté, ne zanedbatelné nesnázi. Lze tvrdit zcela bezpečně, že až na zanedbatelné výjimky se v gramatikách češtiny užívá výrazu *substantivum* s touž extenzí (uplatněním na tytéž lexémy), podobně pro *adj.* aj., a to de facto tak, jako by byl definován gram. kategoriemi, podle nichž se lexémy ohýbají, event. příslušností k jistému souboru „vzorů“ (za *substantivum* považuje lexém *život* nejen ten, podle něhož jsou substantiva názvy osob, zvířat a věcí, tedy v rozporu s tím, i ten, podle něhož jsou substantiva názvy osob, zvířat, věcí, vlastností a dějů, a jenž zase na tomto základě nemůže odlišit, proč má být substantivem lexém *život* a nikoliv lexém *živý* nebo *žit*). Považujeme-li první věty typu ‚Substantiva/adjektiva... jsou...‘, které nacházíme v souhrnných pasážích gramatik o substantivech, adjektivech apod., a které obsahují kategoriálně sémantickou charakteristiku lexémů (věci, vlastnosti, ...), za definice pojmu *substantivum*, *adjektivum* apod., pak vychází, že se těmito definicemi nikdo neřídí, popř. ani řídit nemůže. Vidíme ostatně, že taková event. definice bývá odvolána hned v následující větě (Ertl, 1928, s. 30) nebo později obecně instrukcí v tom smyslu, že v případě pochyby „zařazujeme“ lexém podle měřítko morfologického (viz výše uvedené *život*, *žit*, *živý*). K témuž rozporu mezi faktickým užíváním výrazu a definicemi dochází, pokud jsou jako definující míněny všechny hodnoty příznaků lexémů uváděné v souhrnných pasážích. Pokud by byla definitorická platnost příznaků nevyjasněna, spoléhalo by se na to, že si čtenář vybere „správně“ sám (jak tomu patrně bývá ve výkladech o druzích živočichů a rostlin v přírodovědné literatuře). Poslední možností pak je, že se mlčky předpokládá, že čtenář – nikoli na základě definic, nýbrž na základě školního výcviku, cestou pokusů a omylů – prakticky umí lexémy a jejich tvary určovat jako substantiva, adjektiva apod. (bylo by to něco podobného, jako když se v hláskoslovných výkladech samozřejmě předpokládá, že čtenář umí hlásky vyslovovat a zná korespondenci písmeno – hláska).

Ve všech těchto případech máme před sebou případy směšování funkčních úseků různých typů (nejasnosti v platnosti vět jako definic nebo výroků, nejasnosti v tom, o který typ klasifikace a o který druh klasifikačního problému vlastně jde),¹⁰ v posledním případě by navíc byly týmž způsobem traktovány jevy o zcela různé míře intuitivní zřejmosti.

1.3.5 Zdá se, že by k odstranění těchto nejasností stačilo dost málo:

Uznat, že základním empirickým problémem uvažované oblasti jevů je zachycení souvislosti mezi hodnotami příznaků lexémů (srov. 1.3.2 a 1.3.3), nikoli roztřídění lexémů do disjunktních skupin (když toto uznáme, nemusilo by být na překážku ani schéma klasické klasifikace).

Podle potřeby využívat klouzavé klasifikace.

Docenit instrumentální funkci termínů: stručné termíny potřebujeme i jako zkratky za delší popisné výrazy, které bychom musili často opakovat, např. proto, že jimi označované jevy vstupují do mnoha souvislostí (1.3.3).

9 Lišení substantiv, adjektiv a adverbii a skladebných substantiv, skladebných adjektiv a skladebných adverbii u Šmilauera, jakož i lišení substantiv a adjektiv v užším a širším smyslu u Trávníčka lze považovat za předjetí novějšího lišení základních a nadstavbových slovních druhů (Daneš – Komárek a kol., 1975, s. 42).

10 Vedle klouzavé klasifikace, o níž pozn. 8, a klasifikace klasické (představitelné vrcholovým stromem; celá oblast jevů se třídí na několik vzájemně se vylučujících skupin, ty na další atd.) existuje klasifikace facetová, jejíž tvůrcem je teoretik knihovnictví S. R. Ranganathan. Uvažujeme současnou klasifikaci nějakého souboru (zde lexémů) podle nezávislých kritérií. (Počet všech potenciálních skupin takové „nejjemnější“ klasifikace rovná se počtu hodnot podle kritéria prvního krát počet hodnot podle kritéria druhého... krát počet hodnot podle kritéria *n*-tého. Ve skutečnosti mohou být některé skupiny prázdné.) Zmínky, které čteme ve výkladech o „slovních druzích“ vzhledem k existenci více kritérií a toho, že si navzájem „neodpovídají“, nemohou se týkat této „nejjemnější“ klasifikace – obojí je samozřejmě už z jejího zadání – nýbrž, nějaké klasifikace „hrubší“, která jako by byla výsledkem spojení některých skupin klasifikace „nejjemnější“.

Realisticky uznat, že zatímco je dost pevná souvislost mezi soubory příznaků lexémů, jak o nich byla zmínka v 1.3.3, je mnohem volnější souvislost mezi nimi a kategoriemi významů lexémů (to by nám nemělo bránit tyto volnější souvislosti sledovat).¹¹

Z toho, že je spojení významu a formy pocíťováno mluvčími jazyka jako velmi těsné (2.2), nedělat závěr, že musíme o obojím stále mluvit jakoby jedním dechem, nesmíme „přeceňovat“ formu apod., že zkoumáme-li oblast významového plánu, musíme předpokládat, že „vše“ má svůj význam apod. (Novák, 1978a).

Pocíťujeme-li, např. z ohledu na tradici, potřebu užívat jistých výrazů (*substantivum, adjektivum, ...*), řídme se zásadou *primum non nocere*. S přihlédnutím k faktickému užívání těchto výrazů (1.3.4) uznejme tuto praxi i *de iure* odpovídajícími (nominálními) definicemi.

2. Příklady by se daly stále rozhojňovat, srov. případ uváděný Kořenským (1972, s. 9, zh.). V příslušném lingvistickém textu objevíme vždy neadekvátní klíčovou formulaci, která připouští interpretaci, že se mluví o něčem jiném (srov. příklad 1) a/nebo že se činí výpověď s jinou funkcí (srov. příklad 3), než by bylo rozumné/rozumnější činit.¹²

2.1 Jako jeden ze závažných zdrojů takových nesnází s jazykem v lingvistice lze jmenovat **homogenost** jazyka jako „nástroje“ poznání, popisu apod. a jako předmětu popisu (Šchedrovickij, 1971, s. 146). Může proto docházet k směšování funkčních úseků vztahujících se k jazyku a lingvistice, mluvčímu/posluchači a lingvistovi: zejména k neoprávněnému připisování rysů metajazyka jazyku objektovému; k mylnému promítání operací lingvisty do řečových procesů; dále k směšování metajazyků různou měrou vybavených pro postihování významu (směšují se formulace v metajazyku, jehož jediným významovým predikátem je predikát „mít týž význam jako“ (x má týž význam jako y , kde x a y jsou výrazy objektového jazyka) a formulace v metajazyku, v němž lze používat konkretizaci schématu x má význam Y (kde Y je vlastní metajazykový výraz pro postižení významu, lexikálně i syntakticky „kontrolovaný“, s odlišením vlastně sémantických a pragmatických aspektů významu apod.).

2.2 Ze zkušeností z některých vědních oborů lze vyvodit, že čím více je předmět zkoumání kategoriálně a/nebo rozměrově vzdálen „světu“ běžné praktické zkušenosti, **makrosvětu**, tím závažnější a také obtížnější je odhalovat a prohlédávat čistě jazykové aspekty konceptuální, teoretické a metodologické problematiky oboru. Ze známých příkladů jmenujme aspoň mikrosvět kvantové fyziky (Heisenberg, 1966, s. 122–137) a souvislost mikrosvěta centrální nervové soustavy a psychiky. Dodejme hned lidskou komunikaci, „svět“ transparentních znaků (Kotarbińska, 1957, s. 64): Podobně jako v běžné praktické činnosti je normální postoj člověka extrospektivní, zaměřený na okolní svět, nikoli na analýzu vlastních prožitků (Kreutz, 1962, s. 28), jsme při běžném dorozumívání zaměřeni na to, co chceme říci (*rem tene, verba sequentur*), nebo na to, abychom mluvčího/autora pochopili, nikoli na jazykové znaky samy. Aby jazykové znaky přestaly být pro nás v tomto smyslu průhledné, musí působit teprve praktické potíže nebo teoretická zvědavost (Mathesius, 1961, s. 11); je užitečné, když lingvista užívá zvláštních postupů, porovnávání jazyků a srovnávání „uvnitř“ jazyka (Novák, 1959, s. 82), aby se zbavil omezení a „předsudků“ daných jeho jazykem mateřským nebo vyučovacím jazykem školy.

Při přechodu do jiných oblastí, než je makrosvět, pro užívání jazyka různou měrou nezvyklých až **extrémních** (Nebeský, 1982, s. 92) může docházet k **dvěma typům situací**. Vzhledem k tomu, že makrosvět je fylogeneticky a ontogeneticky pro užívání jazyka primární, způsoby vyjadřování o makrosvětě a spjaté s ním uvažování se **indukuje** nebo může být chápáno jako indukované i na **oblasti jiné** (např. o „slovních druzích“ se mluví po způsobu výkladů o přírodních druzích, srov. 1.3.4) a je samozřejmé, že – jako při každé indukci – může se taková jazyková vyjadřovací

11 Zejména zde bychom měli být pamětlivi zásadního upozornění akad. B. Havránka na klam formy slovního druhu (konkrétně šlo o sloveso) a na vliv pojmu, který mu dává gramatická tradice (1928, s. 12). Relevantní pasáž *in extenso* viz Novák (1973).

12 Problematika zavádějícího způsobu vyjadřování má své staré kořeny ve filozofii; z novověké filozofie jmenujme aspoň F. Bacona (*idola fori*) a T. Hobbese, relevantní pasáže v tomto směru jsou i u K. Marxe a B. Engelse (Novák, 1985); v tomto století byla obecně formulována R. Carnapem (1934, s. 207–243), využita ovšem v duchu novopozitivismu. Zvláště silně prostupuje tento motiv spisy Wittgensteinovy. Kritické zhodnocení těchto autorů viz u Kozlovové (1972).

inovace buď osvědčit, nebo nikoli.¹³ Nebo naopak se **jazyka užívá příliš volně**, sice nevázaně na ontologii makrosvěta, ale bez souvislosti s hledáním nových, adekvátnějších ontologií pro nové oblasti zkoumání („jazyk básní sám“).

Obě situace se přitom netýkají té oblasti jazyka jazykovědy, která je nejvíce pod uvědomělou kontrolou (terminologie), nýbrž výrazů pro obecněvědné pojmy (Obščenučnyje ponjatija, 1982), klasifikačního, komparačního a kvantitativního pojetí pojmů, jakož i jiných případů, kdy jde o intenci a valenci termínů (počet a druhy argumentů predikátů); týká se tedy právě toho, co je těsněji spjato se zásadní, **kategoriální**, ontologickou **adekvátností** způsobu vyjadřování (a uvažování) o nové oblasti zkoumání.

3. I kdyby bylo v našich předchozích úvahách leccos vadného, nesporným zůstává poukaz na nesnáze s jazykem v lingvistice, jež nelze odstranit lokálním propracováváním speciální terminologie oboru.

Obrana proti některým z takových nesnází je nasnadě: obezřetnost při vyjadřování v termínech procesů (srov. příklad 2), přístup k lingvistické terminologii nikoli od „formy“, nýbrž „od obsahu“, „od potřeb“, obezřetnost při vyjadřování o vztazích (vhodný počet a vhodné druhy argumentů predikátů, Novák, 1978b) a některé další (Novák, 1973, s. 149; 1976).¹⁴

Nejzávažnější však bude patrně tento přístup. Je jistě dobré, snažíme-li se dobrat toho, co je **v našich formulacích** (popisu, koncepcích, teoriích) **objektivní** a co je vynuceno, „**indukováno**“ použitým aparátem, **přijatým způsobem vyjadřování** (Achlibininskij – Arlyčev, 1975, s. 157). Z toho lze vytěžit heslo: získat odstup od vyjadřování, přesněji řečeno, od jednoho, navyklého, běžného způsobu vyjadřování. Jsme-li schopni převést jistou představu o jazykové stavbě (její části) více způsoby, které se netriviálně liší, jsme **vůči klamání jazykové formy imunnější** (srov. Alston, 1958), neboť duševní úsilí s tím spojené a jeho výsledky prokazují, že nejen popis, teorie ap. není jazyková a řečová realita, nýbrž i konkrétněji, jaký je jejich poměr.

Můžeme se na tuto problematiku podívat ještě z jiné strany. Není sporu o tom, že máme před sebou otázku, zda, nakolik a jakými způsoby může **jazyk**, resp. způsob vyjadřování **ovlivňovat myšlení** (formulaci a řešení problémů apod.), kterou můžeme studovat na **materiále lingvistických textů**. Vzhledem k připomenuté ideji o závažnosti studia jazyka za extrémních podmínek i k tomu, že v lingvistice o takovou situaci jde (2.2), je pravděpodobné, že výsledky takového studia nebudou platit nebo plně platit pro použití jiná, hlavně pro běžné užívání jazyka. Avšak protože jde o použití jazyka v lingvistice, jsou takové výsledky užitečné pro popis a chápání jazyka, vyjadřování o jazyce vůbec.

13 „Takovo svojstvo našich ponjatij, čto oni vseгда oтраžajut kakoj-to opredelennyj i organičennyj opyt i potomu ne sposobny k beskonečnomu raššireniju. Popytka rašširit' ich priloženiye za predelami togo opyta, oтраženijem kotorogo oni javljajutsja, často okazyvajetsja pričinoj togo, čto etot novyj opyt osmyslivajetsja v čuždych jemu kategorijach.“ (Ujomov, 1963, s. 18). Srov. i Engels (1966, s. 45).

14 Patří sem také vyjadřování pomocí abstrakt. Ve větě *Po otcově příjezdu nastalo hrobové ticho* pochopitelně nikdo nechápe výrazy *příjezd* a *ticho* jako názvy substancí, samostatně existujících jevů apod., avšak jsou případy (srov. příklad 3), v nichž vyjadřování pomocí abstraktních substantiv může hypostazování (substanciaci) připouštět. Jde vlastně o toto: Pojetí „substantiv“ zastávané zde v 1.3.4, které není v rozporu s Komárkovou tezí (1978, s. 21) o nepříznavosti substantiv co do příznaku „samostatné existence“, platí pro běžné užívání jazyka. Avšak v některých jiných oblastech užívání jazyka (viz 2.2) jako by platilo, že to, co je označeno substantivem, lze chápat (byť mylně) jako něco samostatně existujícího. Souvisí to patrně s tím, že se substantivizací likviduje obligatornost argumentů – participantů procesů, vztahů apod.

Literatura

- Achlibininskij, B. V. – Arlyčev, A. N. (1975). Metodologičeskoje značenie principa jedinstva sub'jekta i ob'jekta v postrojenii teorii. In: *Evrstičeskaja rol' matematiki v fizike i kosmologii*. (Eds. V. A. Krat – V. G. Ivanov – A. A. Michajlov.) Moskva: Nauka, s. 144–158.
- Achmanova, O. S. et al. (1961). *O točnych metodach issledovanija jazyka*. Moskva: Moskovskij universitet; český překlad (1965): *Exaktní metody v jazykovědě*. (Skriptum Filozofické fakulty Univerzity J. E. Purkyně v Brně.) Praha: SPN.
- Alston, W. P. (1958). Ontological commitments. *Philosophical studies*, 9, s. 8–17.
- Bar-Hillel, Y. (1970). *Aspects of Language*. Jerusalem – Amsterdam: Marnes Press a North-Holland.
- Bečka, J. V. (1960). *Základy kompozice jazykových projevů*. Praha: SPN.
- Carnap, R. (1934). *Logische Syntax der Sprache*. Wien: Springer.
- Hausenblas, K. – Kuchař, J. (eds.) (1974). *Čeština za školou*. Praha: Orbis.
- Daneš, F. – Komárek, M. a kol. (1975). Teoretické základy synchronní mluvnice spisovné češtiny. *SaS*, 36, s. 18–46.
- Engels, B. (1966). Pana Eugena Dühringa převrat vědy (něm. orig. z r. 1877–1878). In: K. Marx a B. Engels. *Spisy*, 20. Praha: Svoboda.
- Ertl, V. (1928). *Gebauerova Krátká mluvnice česká pro nižší třídy středních škol*. Praha.
- Havránek, B. (1928). *Genera verbi I*. Praha: Královská česká společnost nauk.
- Heisenberg, W. (1966). *Fyzika a filozofie*. Praha: Svoboda.
- Komárek, M. (1978). *Příspěvky k české morfologii*. Praha: SPN.
- Kořenský, J. (1972). *Komplexní popis výrazové struktury pádu substantiva v češtině*. Praha: Academia.
- Kotarbińska, J. (1957). Pojęcie znaku. *Studia logica*, 6, s. 57–134.
- Kozlova, M. S. (1972). *Filozofija i jazyk*. Moskva: Mysl'.
- Kreutz, M. (1962). *Metody współczesnej psychologii. Studium krytyczne*. Warszawa: PZWS.
- Machová, S. (1972). *Příčina v syntaxi češtiny*. Praha: Academia.
- Mathesius, V. (1961). *Obsahový rozbor současné angličtiny na základě obecně lingvistickém*. Praha: ČSAV.
- Nebeský, L. (1982). O jazyce matematického textu. *SaS*, 43, s. 88–92.
- Novák, P. (1959). K otázce obecného významu gramatických jednotek. *SaS*, 20, s. 81–88.
- Novák, P. (1973). O „klamu“ gramatické formy. *SaS*, 34, s. 146–149.
- Novák, P. (1974). Obecné problémy slovních druhů, zejm. z hlediska obecné teorie klasifikace. I n: *Materiály ze semináře pro přípravu nové vědecké mluvnice spisovné češtiny*. Praha, interní tisk ÚJČ, s. 11–14.
- Novák, P. (1976). K terminologii lingvistiky (užívání tzv. vztahových adjektiv). *Bulletin RJL*, 20, s. 113–115.
- Novák, P. (1978a). Některé přednosti tzv. unilaterálního pojetí (jazykového) znaku. *SaS*, 38, s. 215–217.
- Novák, P. (1978b). „Systém“, „struktura“, „vztah“ (významy těchto výrazů, pojmy, problémy). In: *Teoretické problémy jazykovědy v kontextu jazykovědy sovětské*. Praha: FF UK, s. 45–48.
- Novák, P. (1983). O obecné neadekvátnosti koncepce „obecného“ významu členů gramatických kategorií. In: *Konfrontační studium ruské a české gramatiky a slovní zásoby II*. (Ed. V. Hrabě – A. G. Širokovová.) Praha: Univerzita Karlova, s. 35–45.
- Novák, P. (1985). K interpretaci formulací klasiků marxismu-leninismu o jazyce II. *Bulletin RJL*, 26, s. 15–29.
- Novák, P. – Sgall, P. (1960). K voprosu o obščich i „častnych“ zakonach razvitija jazyka. In: *Rusko-české studie. Jazyk a literatura II*. Praha, s. 18–35.
- Obščenučnyje ponjatija (1982). *Obščenučnyje ponjatija i materialističeskaja dialektika*. Problemy dialektiki vyp. XI. Leningrad: Izdat. Leningrad. univ.
- Poldauf, I. – Šprunk, K. (1968). *Čeština jazyk cizí*. Praha: SPN.
- Robins, R. H. (1959). In defence of WP. *Transaction of the Philological Society*, s. 116–144.
- Savický, N. (1973). K metodologii konfrontačních mluvnic. Referát na sympoziu „Problémy a metody konfrontačního studia současných spisovných jazyků, zvl. slovanských“. Praha 29.–31. 10. 1973.
- Ščedrovickij, G. P. (1971). [Bez názvu.] *VJaz*, č. 6, s. 146.
- Šmilauer, V. (1966). *Novočeská skladba*. Praha: SPN.
- Štěpán, J. (1975). K pojetí kauzality, zvl. v jazyce. *SaS*, 36, s. 305–310.
- Trávníček, F. (1951). *Mluvnice spisovné češtiny I-II*. Praha: Slovanské nakladatelství.
- Trost, P. (1954). Slovo a pojem. *Sovětská jazykověda*, 4, s. 5–6.
- Ujomov, A. I. (1963). *Vešči, svojstva i otnošeniya*. Moskva: Prosvěščenje.
- Vachek, J. (1942). Psaný jazyk a pravopis. In: *Čtení o jazyce a poezii I*. Praha: Družstevní práce, s. 231–306.